

ג'וזפה פינאלדי

פשיזם, אלימות וקולוניאליזם איטלקי

הספר "המועצה הפשיסטית העליונה בחמש־עשרה השנים הראשונות של עידן הפשיזם", שראה אור ב־1938 ביוזמת המפלגה הפשיסטית, זכה למבוא פרי עטו של מוסוליני בכבודו ובעצמו. הרודן, שהיה אז בשיא כוחו, היה יכול לטפוח בו בעונג על שכמו שלו, לאחר שעל־פי הצהרתו עלה בידו להפוך את האומה האיטלקית מ"איטליה של העבר – הקלילה, המבולגנת, המשעשעת והחובבת מנדולינות – לאיטליה של העידן הפשיסטי, שהיא ממושטרת, איתנה, שקטה ורבת עוצמה". בשנת 1938 איטליה לא רק השמיעה איומים בחוגים הדיפלומטיים של אירופה, שלחה כוחות להילחם במלחמת האזרחים בספרד והתיידדה עם היטלר, אלא גם שלטה על אימפריה נרחבת באפריקה. אתיופיה רחבת הידיים נכבשה זה לא כבר, והתבוסה המשפילה שאיטליה הליברלית החובבת מנדולינות נחלה בשנת 1896 מידי האפריקאים השחורים של קיסר אתיופיה מגליק השני לא חזרה על עצמה תחת השלטון הפשיסטי. הפרוזה המבדרת של מוסוליני הכריזה שהאיטלקים נעשו אכזרים, וכעת – המשך מוסוליני בסיפוק ברור – "עוררו בלב זרים שנאה, ולא רחמים כפי שעוררו קודם לכן".¹ ה"זרים" הנוכחים כאן היו כמובן הבריטים והצרפתים, אבל אם אמת הדבר שהפשיזם "משטר" את האיטלקים והפך אותם למבצעים קשוחים וחסרי רחמים של רצון הרודן, הרי את הנחישות שסיגלו להם כילו על אפריקאים, ולא על זרים אירופים. איטליה, שהייתה במובנים רבים שונה מיתר המעצמות הקולוניאליות האירופיות, כבשה ויישבה את אפריקה הן כאומה "ליברלית" הן כאומה "פשיסטית", ובמאות התשע־עשרה והעשרים עסקו האיטלקים בכיבוש ובהתיישבות הן כסתם "איטלקים" הן כ"פשיסטים" איטלקים. מסיבות ברורות, בעיני מוסוליני היו איטלקים פשיסטים שונים בתכלית מסתם איטלקים. מאמר זה בוחן את טבע האלימות הקולוניאלית של איטליה ושואל מה חידש הפשיזם בעניין זה.

1 Duilio Susmel and Edoardo Susmel (eds.), *Benito Mussolini: Opera Omnia*, vol. XXIX, Partito Nazionale Fascista, *Il Gran Consiglio* הוא הספר הנידון הוא Florence: La Fenice (1959), p. 117 *del fascismo nei primi quindici anni dell'era fascista*, Bologna: Stabilimenti poligrafici editori de Il Resto del Carlino (1938).

“הדרך החדשה לעשות דברים”

אינני מסתיר מעצמי את המשמעות ואת האכזריות שיש בפעולה כזו, שעתידה להמיט אסון על האוכלוסייה הכבושה-כביכול. אבל הדרך הוותיקה ועלינו ללכת בה עד סופה, גם אם כל אוכלוסיית קירנאיקה תמות בתוך כך.²

מילים אלו מובאות מתוך מכתב ששלח ב־20 ביוני 1930 המרשל האיטלקי פייטרו בדוליו (Badoglio), שבשנת 1943 עתיד להדיח את מוסוליני מן השלטון, להיכנע לבעלות הברית ולהתמנות בפיקוחן לראש הממשלה הראשון של איטליה הפוסט-פשיסטית. הנמען של המכתב היה רודולפו גרציאני (Graziani), המפקד שמונה לדכא את המרד הממושך בקירנאיקה, המחצית המזרחית של המושבה לוב. איטליה סיפחה את לוב ב־1911, פעולה שעל־פי “צו הסיפוח” שהופץ למעצמות האירופיות נועדה “לשים קץ לשפיכות הדמים”.³ בפועל, הדם רק החל לזרום. הסיפוח של 1911 היה נומינלי. איטליה לא הביסה את האימפריה העותמאנית, שעדיין שלטה בלוב, הטריטוריה האחרונה שלה באפריקה, ואף לא פרקה מנשקה את האוכלוסייה הערבית-בֶּרְבֵּרית הילידית.⁴ טורקיה, שהייתה טרודה בבלקן, אומנם באה לשולחן המשא ומתן באוקטובר 1912, אבל התברר שההתנגדות המקומית להשתלטות איטליה עזה במיוחד. כעבור כמעט שני עשורים, כפי שעולה ממכתבו של בדוליו, עדיין היה הרבה מה לעשות.

גרציאני יישם באכזריות את ההוראה שקיבל. כשהתברר שאי אפשר לאתר ולהשמיד את כוחות המרד האנטי-איטלקיים, שכן הללו היו נטמעים באוכלוסייה המקומית ואף מגייסים מקרבה בנקל תחליף לאבדותיהם, הוחלט להרחיק מהם את האוכלוסייה. ברמה הקירנאית גורשו מבתיהם באכזריות עשרות אלפי בני אדם באיומי רובים והובלו למחנות ריכוז בסביבה מדברית מהקשות בעולם. הצעדות ההמוניות למחנות, שרבים מהם היו מרוחקים מאות קילומטרים מאתר הכינוס, היו כצפוי קטלניות. במי שנשרכו מאחור והתקשו ללכת עם כולם ירו במקום ללא רחם, בלי לחוס על זקנים, נשים, ילדים או נכים. המחנות עצמם, שלא היו אלא ריבועים מוקפים גדרות תיל במדבר, היו אתרים של עינוי, אונס והוצאות להורג בלי הרף. לדברי עד ראייה אחד, בכמה מהמחנות נערמו בקברים חמישים גופות בכל יום, ובכולם היו ההוצאות להורג פומביות, במרכז המחנה, והאסירים אולצו לצפות ברצח אנשים אהובים שחיו לצידם.⁵ מחוץ לגדרות התיל מתו מאות אלפי חיות משק, בין שהרגו אותן ובין שהניחו להן למות, ובתי מגורים הועלו באש בפרץ של אלימות.

2 מצוטט בתוך: Angelo Del Boca, *Italiani, brava gente?*, Vicenza: Neri Pozza (2005), p. 177.

3 Paolo De Vecchi, *Italy's Civilizing Mission in Africa*, New York: Brentano's (1912), p. 41.

4 בלוב היו גם כ־20,000 יהודים, רובם בערי החוף. ראו: Rachel Simon, *Change Within Tradition of*

Jewish Women in Libya, Seattle: University of Washington Press (1992), p. 6.

5 Angelo Del Boca, *Gli italiani in Libia: Dal Fascismo a Gheddafi*, Milan: Mondadori (1994),

p. 185.

לא היה לאן להימלט, שכן גרציאני חסם את הנתיב המזרחי למצרים במאות קילומטרים של גדרות תיל, ובכך בודד אוכלוסיות שמקדמת דנא נעו במרחב הזה בהתאם למנהגיהן וחוקיהן. חברה שלמה, שהסתגלה בזכות עמידות יוצאת דופן לסביבה שאינה יודעת רחם והצליחה לשרוד בה מאות שנים, הושמדה בן לילה כמעט כליל. אפילו כשנפתחו המחנות כעבור שנים אחדות לא הוחזרו אלפים רבים של בני אדם למקומות שבהם נתפסו, והזכות להתיישב על אדמותיהם, שטוהרו מיושביהן, ניתנה למתיישבים איטלקים פוטנציאליים.⁶ כדי לדכא את המורדים כללו ההפצצות מן האוויר גז חרדל, שאיטליה הפשיסטית עצמה אסרה את השימוש בו בחתימתה על פרוטוקול ז'נבה משנת 1925, האוסר שימוש בנשק כימי וביולוגי – אם כי לא ברור למה סמכו על משטר שמבוסס על תנועה פוליטית שאחת מסיסמאותיה הייתה "me ne frego" ("אני לא שם קצוץ") שיעמוד בדיבורו.⁷

אוכלוסיית קירנאיקה אומנם לא מתה כולה בעקבות ההוראה מעוררת החלחלה של בדוליו, אבל היא אכן הצטמצמה במידה ניכרת. עלי-פי מפקד אוכלוסין טורקי משנת 1911 היא מנתה קצת פחות מ-200,000 נפש. כשמנו האיטלקים את האוכלוסייה של אותו אזור בשנת 1931 כבר פחת המספר ביותר משליש. אומנם ייתכן שהמספרים האלה אינם מהימנים לגמרי ואין הם מבחינים בין המתים ובין מי שמצאו מקלט בטריטוריה האנגלו-מצרית שמעבר לגבול, אבל אין ספק שהחברה הנוודית של קירנאיקה ספגה מכה אנושה.⁸ רבים מן המתים היו נשים וילדים, וגורמי המוות לא היו רק תשישות, צעדות כפויות או נזק משני לא מכוון. אומנם יש מעט מאוד מקורות על ההרג מלבד עדויות בעלי-פה של לובים, שרבות מהן נרשמו זמן רב לאחר המאורעות, אבל האיטלקים לא הסתפקו בדיכוי ההתנגדות הצבאית הנוודית.

לדברי הקצין האיטלקי ג'וזפה דאודיאצה (Daodiace), שדיווח לשלטונות האיטלקיים על כמה ממעשי הזוועה והיה מסוכסך אישית עם גרציאני, במקרה אחד במהלך המערכה איים גדוד זפטייה (Zaptié) – גברים ילידים שגויסו לכוחות המשטרה האיטלקית בעיקר באריתריאה – לערוק ולא להוציא להורג בדם קר 36 נשים וילדים, אף שבסופו של דבר ביצע את הפקודה הזאת.⁹ כיוון שהיו במחנות יתומים רבים כל כך החליטו האיטלקים לאסוף את הזכרים, לגייס אותם בכוח ולהנחיל להם את ערכי הצבא הקולוניאלי, שנלחם במערכות רצחניות לא פחות בסוף שנות השלושים באתיופיה.¹⁰ רוב רובם של כוחות הצבא האיטלקיים, ולצידם כוחות עזר מקומיים, לא סירבו כמדומה להשתתף במבצעים של בדוליו וגרציאני. ההיסטוריון החשוב של הקולוניאליזם

Nicola Labanca, *Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana*, Bologna: Il Mulino 6
(2002), p. 175

.Angelo Del Boca (ed.), *I gas di Mussolini*, Rome: Editori Riuniti (1996), pp. 17-18 7

.Del Boca, *Italiani, brava gente?*, p. 179 8

.Del Boca, *Gli italiani in Libia*, p. 183 9

Antonella Randazzo, *L'Africa del Duce. I crimini fascisti in Africa*, Varese: Arterigere (2008), 10
p. 133

האיטלקי, אנג'לו דל בוקה, לא היסס לכנות את כינונו של "השלום הרומאי" בלוב¹¹ "ג'נוסייד אותנטי",¹² הד למה שכינה העיתונאי השמאלני אריק סאלרנו "הג'נוסייד הלוברי", ככותרת ספרו פורץ הדרך משנת 1979.¹³

דאודיאצ'ה, המושל הצבאי שהיה מוטרד מן השיטות האכזריות של גרציאני, כתב כאמור לרומא וגינה את הפגיעה בחוקי הלוחמה המתורבתת. בתגובה ביקש גרציאני ממשרד המושבות להחזיר אותו לאיטליה; כדי להצדיק בקשה זו ניסח באדיבות רבה את המסר הזה, החשוב מאין כמוהו: "ה־forma mentis [צורת החשיבה] של ד"ר דאודיאצ'ה מושרשת בדרך הישנה לעשות דברים ותמיד כפיתי עליו להשתמש בשיטות החדשות. למותר לציין שמעולם לא אמרתי איזה מאמץ דרש ממני הניסיון לשכנע אותו להשתמש בשיטות החדשות, שהן השיטות שהנהגתי אני ושהוא מתנגד להן".¹⁴

"הדרך הישנה לעשות דברים": חולמים על טְרַה נוליוס אפריקאית באיטליה הליברלית

אילו היה אפשר להחליף 360,000 שחורים באותו מספר של מתיישבים איטלקים אולי זה היה נחשב אכזרי, אבל איש אינו יכול להכחיש שבעבורנו זה הפתרון הטוב ביותר. אל לנו לנהוג בעניין הזה בצביעות צדקנית. אל לנו להגן על השחורים כמו שאנחנו עושים באמצעות הטלת מכסי ייבוא על אלכוהול, באמצעות מרפאות ניידות ובאמצעות הפרנסה שאנו מספקים להם על-ידי משרות במיליציה ועבודות ציבוריות; להפך, עלינו לאמץ את מנוע הקיטור של ג'וזפה ג'וּסְטִי [Giusti].¹⁵

מילים אלו הן חלק מדוח ארוך שפרסם הכלכלן רנאטו פאולי בשנת 1908, מייד לאחר שחזר ממסע חקר במושבה האיטלקית אריתריאה. כשהגה ביחסים בין לבנים לשחורים שם ותהה מדוע איטליה מחזיקה בנכס האפריקאי הזה, הבלוי למדי, ובכך אמר פאולי את המובן מאליו. חלק גדול מן הרטוריקה שסבבה את מגמת ההתפשטות שאפיינה את איטליה מאז האיחוד בשנות השישים של המאה התשע-עשרה התרכזו בבעיית ה־spazio vitale (מרחב המחיה). בעשור הראשון של המאה העשרים נטשו את מולדתם מיליוני איטלקים, ולא רק מאות אלפים כמו קודם לכן, ופנו לחיים חדשים במקומות אחרים באירופה או בשני חלקי יבשת אמריקה. בתהליך זה, קוננו

11 כותרת הממואר שכתב גרציאני על המערכה הייתה "שלום רומאי [פֶקְס רומנה] בלוב"; Pace romana in Libia, Milan: Mondadori (1937).

12 .Del Boca, *Gli italiani in Libia*, p. 183

13 .Eric Salerno, *Genocidio in Libia*, Milan: Sugarco (1979)

14 .Del Boca, *Gli Italiani in Libia*, p. 183

15 Renato Paoli, *Nella colonia eritrea*, Milan: Treves (1908), p. 301

איטלקים רבים, הם אבדו לאומה לצמיתות - בניגוד גמור לבריטים, למשל, שהמהגרים שלהם, שמספרם לא נפל ממספר המהגרים האיטלקים, הזינו "בריטניות חדשות" ברחבי העולם. רבים באיטליה קיוו שהשתלטות על אדמות באפריקה תעצור את הדימום הזה, ושאיטלקים מרוששים, כמו מקביליהם הבריטים שהתיישבו ביצרות קנדה או בערבות אוסטרליה, יקימו מושבות מעבר לים כפי שעשו הרומאים בעת העתיקה, יפיצו את ה"איטלקיות" (italianità) ובתוך כך גם יאחדו ויחזקו את המולדת.¹⁶

השקפה זו התבססה על ההנחה שקיימת "טְרֵה נוליוס" (ארץ הפקר) זמינה ל"קטנה שבמעצמות הגדולות" או שיהיה אפשר להתגבר בקלות על ההתנגדות של כל אוכלוסייה ילידית שתקרה בדרכם של המתיישבים. התבוסה הצבאית הצורבת שנחלו מידי אתיופיה בקרב אדווה ב־1896 הבהירה מעל לכל ספק שלגבי מזרח אפריקה, האזור שבו בחרה איטליה לצאת למלחמה, או ליתר דיוק האזור שמדינות אירופה הרשו לה לבחור בו, לא היה להנחות האלה שום בסיס. אריתריאה עצמה אומנם הייתה שלוה בדרך כלל מ־1888 עד אמצע שנות התשעים של המאה התשע־עשרה, אבל היא לא נחשבה יותר ממנה ראשונה לפני המנה העיקרית המפתה של אתיופיה. בינתיים נעשו כמה ניסיונות ליישב איטלקים באריתריאה, אבל התברר שזה היה ניסוי מסוכן ביותר; החרמת אדמות הובילה למרד ילידים שמיצב את עצמו כגיס חמישי אתיופי, וממילא האיטלקים המעטים שיושבו במפעל זה של יישוב האיכרים - כמה מאות לכל היותר - לא היו אלא טיפה באוקיינוס האיטלקים שנהרו בהמוניהם אל מעבר לים.¹⁷ כשסייר פאולי באריתריאה המושבה פשוט הייתה שם; היא שרדה, כפי שתואר זאת המושל שלה פרדיננדו מרטיני, רק משום "שגרמה לאיטליה לשכוח אותה".¹⁸

ואכן, היה הרבה מה לשכוח: 5,000 מתים בקרב אדווה, 2,000 שבויי מלחמה שנפלו בשבי האפריקאים, איטליה שמלך פיקט הביא אותה למשא ומתן משפיל. קיסר אתיופיה, מנליק השני, הצליח לאלץ את האומה האירופית הגדולה הזאת לוותר על כל יומרה להחזיק שטחי חסות או אלדורדו אפריקאית כלשהי. ואיטליה ויתרה, כשברקע איום הצבא השחור העצום של הנגוסה נגסט ("מלך המלכים" או קיסר אתיופיה) מבהיר שמאווייה לנקמה אפשרית לא היו אלא תקוות שווא. באיטליה עצמה עוררה התבוסה מחאות נרחבות והביאה להפלת ממשלתו של פרנצ'סקו קריספי (Crispi); אפילו המלך אוֹמְבֶּרטוֹ, שהרעיון להוסיף לתארו מלידה גם את התואר "קיסר

16 בנושא זה ראו: Giuseppe Finaldi, "The Peasants did not Think of Africa: Empire and the Italian State's Pursuit of Legitimacy, 1871-1945", in: John M. MacKenzie (ed.), *European Empires Mark and the People*, Manchester: Manchester University Press (2011), pp. 195-228. Choate, *Emigrant Nation: The Making of Italy Abroad*, Cambridge: Harvard University Press (2008).

17 Stephen Bruner, "Leopoldo Franchetti and Italian Settlement in Eritrea: Emigration, Welfare Colonialism and the Southern Question", *European History Quarterly* 39 (2009), pp. 71-94

18 Alberto Aquarone, *Dopo Adua: politica e amministrazione coloniale*, Rome: Ministero per i beni culturali e ambientali (1989), p. 138

אתיופיה" קסם לו, נהג זהירות לאחר שיועציו אמרו לו שמוטב לקבל את התבוסה המשפילה ולא להסתכן בכך שהציבור יטיל ספק בעצם הלגיטימיות של שלטונו. לפחות במה שנוגע למעמדה של איטליה באפריקה הייתה התוצאה טובה מן הצפוי: איטליה הורשתה להמשיך להחזיק באריתריאה הקטנה וניתנה לה דריסת רגל גם בסומליה, בגבולה הדרומי של ממלכתו של מנליק.¹⁹

ואף-על-פי-כן, זו הייתה תמורה עלובה ומשפילה להשקעה הגדולה שהשקיעה איטליה במאבק על אפריקה, ואדמה להמוני העניים האיטלקים שוב נראתה כחלום רחוק. אם בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, כשחדר צבא איטליה למעמקי אתיופיה, חשבו אנשים שאפריקה תהיה פתרון למחסור באדמות, הרי כעת בלית ברירה שבה תשומת ליבם לערבות ארגנטינה ולמשכנות העוני של ניו יורק.²⁰

בשנת 1908 פאולי פשוט חלם בהקיץ, את "מנוע הקיטור" שהזכיר היה אפשר למצוא בשיר שכתב ב-1833 ג'וזפה ג'וסטי, שראה בעיני רוחו את הוספת פיסת הטכנולוגיה הזאת לתוצר אחר של המדע המודרני ושל הרציונליזם הפרוגרסיבי - הגיליוטינה. בשורה מן השיר, "עריפת מאה אלף ראשים בשלוש שעות", הצטרפו יחד דימויים של מפעל, יעילות וייצור המוני - של מוות, במקרה זה.²¹ ג'וסטי היה מודאג מן הדיכוי של דמוקרטים פטריוטים בזמנו בידי מונרכיות הרסטורציה באיטליה, ותיאורו הדמיוני של מכשיר זה של רצח מתועש בידיהם היה אמור להיות מעין בדיחה. גם פאולי ראה בו בדיחה כשהביט סביבו באריתריאים הילידים שעמדו בדרכה של איטליה - אי אפשר להכחיש זאת - בניסיונה להפוך אפילו את הנכס האפריקאי הזה למושבת מתיישבים. מובן מאלי ש-360,000 בני אדם לא ייעלמו רק מכוח הרצון, דומה שאמר פאולי, אפילו לא בעזרת הטכנולוגיה החדשה ביותר. השימוש במנוע הקיטור של ג'וסטי "אינו אפשרי כלל ועיקר", סיכם פאולי, אולי בנימה קלה של צער.²²

ואולם הרעיון של פאולי לא היה מופרך לגמרי. היה מי שחשב עליו בעבר - ודווקא ליברל טהור ופרוגרסיבי מאין כמוהו יחסית לאיטליה של אותה תקופה. פרדיננדו מרטיני, לימים כאמור מושל אריתריאה בעשור שלאחר קרב אדווה, יצא למסעו הראשון באפריקה בשנת 1891. הוא היה חבר במשלחת שחקרה את "פרשת ליווראגיי", אפיזודה לא נעימה של רצח ושחיתות בעיר הנמל מאסאווה; איטלקים שישבו בעיר הם שביצעו את המעשים ואיטלקים אחרים לא מחו, אבל

19 Roberto Battaglia, *La Prima Guerra d'Africa*, Turin: Einaudi (1958), pp. 793-807; Angelo Del Boca, *Gli italiani in Africa Orientale: Dall'unità alla Marcia su Roma*, vol. I, Rome and Milan: Laterza-Mondadori (1992), pp. 701-710.

20 Giuseppe Finaldi, *A History of Italian Colonialism, 1860-1907: Europe's Last Empire*; ראו: Oxford: Routledge (2017), pp. 116-164.

21 Paoli, *Nella colonia eritrea*, p. 302

22 שם.

באיטליה גינתה אותם התקשורת בקול גדול.²³ בספרו, שתיאר את שהותו הקצרה באפריקה, הרהר מרטיני בקושי שפאולי עתיד להתמודד עימו כעשרים שנה אחר כך, ובאופן דומה:

האומר שעלינו לתרבת את אתיופיה משקר או מדבר שטויות. עלינו להחליף גזע בגזע: או שנעשה את זה או שלא נעשה דבר [...] מבחינת היעדים שלנו, היליד הוא מכשול; בין שנרצה ובין שלא נרצה נצטרך לרדוף אחריו, לעזור לו להיעלם – במידה רבה כמו אדומי העור במקומות אחרים – בכל האמצעים שמספקת הציוויליזציה, שהוא שונא מטבעו: מכונת הירייה והאלכוהול. זה עצוב, אני יודע, אבל לרוע המזל אלה הם פני הדברים. מתיישבים רגשניים, אָזרו אומץ: fata trahunt! אנחנו כבר התחלנו והדורות הבאים ימשיכו לרוקן את אפריקה מילידיה הקדומים כמעט עד האחרון שבהם. את האחרון נשלח לפנימייה כדי ללמד אותו לספר בשבחנו על שבהשדדת השחורים מצאנו סוף-סוף את הדרך לבטל את העבדות לתמיד.²⁴

האם גם מרטיני התלוצץ? אולי הוא פשוט העלה השערות ונקט אמצעים ספרותיים אפקטיביים, ולא הגן ברצינות על מה שהיינו מכנים רצח עם. מאחר שבזמן הכתיבה הוא לא היה אימפריאליסט נלהב – בשנת 1891 עדיין לא התרשם מהמפעלים הקולוניאליים של איטליה – אולי אפילו סבר שהוא פשוט אומר את האמת לאמיתה ומעמת את האיטלקים עם התוצאות של הבחירה שלהם לפנות לאפריקה. בפועל, כשנאלץ איש הספר גלוי הלב הזה לפקח על כמה מן התושבים המקוריים של היבשת, התברר שהוא בלתי מוזיק יחסית. "רדיפת הילידים" עד אבדון, כפי שהבחין פאולי כשסייר באפריקה מאוחר יותר, מעולם לא נעשתה מדיניות, אפילו לא מדיניות סמויה. הניסיון ליישב שם איטלקים הוא שנונה.

אז מה בכלל עשו שם האיטלקים? בגלל קרב אדווה נעשה קשה לענות על השאלה הזאת. בין 1891, תאריך כתיבת ההרהורים המטרידים של מרטיני, ל-1897, כשהתמנה לתפקיד מושל אריתריאה, בעקבות התבוסה בקרב נעשה הממשל של מרטיני שונה למדי ממה שהיה אילו נפלה אתיופיה כולה בידי איטליה, תרחיש שנראה סביר בתחילת שנות התשעים של המאה התשע-עשרה.

23 על הפרשה ראו: Stephen Bruner, *Late Nineteenth-Century Italy in Africa: The Livraghi Affair and the Waning of Civilizing Aspirations*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing (2017)

24 Ferdinando Martini, *Nell'Africa italiana*, Milan: Treves (1895), p. 61

“הדרך הישנה לעשות דברים”: גבולות האלימות הקולוניאלית באיטליה הליברלית

חוץ מהתנגדות הילידים, היוצאת דופן בעוצמתה, שמנעה מן האיטלקים לנהוג כפי שאולי רצו לנהוג, היה גם המכשול של ההתנגדות באיטליה עצמה לניסויי מחשבה מהסוג שמרטיני ופאולי השתעשעו בהם. ההתפשטות באפריקה בהחלט לא זכתה לתמיכה לא מסויגת בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה. כפי שצוין בקצרה, בשנת 1891 הודעו דעת הקהל באיטליה מפרשת ליווראג'י, ואף שבוויכוח שהתעורר בעקבותיה היו שתמכו במתן חופש פעולה למי ששהו בפועל במושבות בטענה שהילידים הם מכשול שאין לו תקנה על דרכם של האיטלקים, היו גם אחרים שעמדו על כך ששלטון איטליה ישמש להגשמת השליחות המוסרית לתרבות ומיאנו לתמוך ב“החלפה [היפותטית כלשהי] של גזע בגזע”.²⁵ כפי שצוין, התבוסה ב־1896 לא הולידה הפגנות עממיות הקוראות לנקמה אלא קריאות רמות לנסיגה דווקא. לזכר ה־Risorgimento (איחוד איטליה) ומה שייצג נודע כאן תפקיד חשוב. רבים טענו שאיטליה, שרק זמן קצר קודם לכן טיהרה את הצי האי מעריצותם של שליטים זרים, אינה צריכה להפוך בעצמה לשליטה עריצה כזאת.

אפילו מרטיני, שעמד ב־1912 בראש ועידה שעסקה בעבר ובעתיד של אריתריאה, ציין כי מדיניות ההתפשטות לא נידונה כראוי בקרב מי שאיישו את הספינות שיצאו לאפריקה או פיקדו עליהן וכי לא הייתה מחויבות מלאה למדיניות הזאת: “ממש כשם שאין טעם לנסות להבין למה, כך כואב לא פחות להבין איך [הפלגנו לאפריקה] [...] הפלגנו בלי להבין מה אנחנו עושים”.²⁶ כשבחן מרטיני במבט לאחור את הקרב בדוגאלי בשנת 1887, שבו נהרגו 500 חיילים איטלקים לאחר שנקלעו למארב של כוחות אתיופיה, טבח שערור שערורייה באיטליה, הוא הצהיר: “כיוון שלא ידענו דבר על ההיסטוריה ועל המנהגים של העם שנדרשנו להכניע חשבנו שנוכל לשוטט לנו בכל רחבי חבשי, ידינו בכיסנו, והתנגדותה העקובה מדם הפתה אותנו בתדהמה: הנטייה לשימוש מופרז וחסר מעצורים במליצות נפוחות ונבובות, המגרעת שלנו מימים ימימה, לא ידעה גבולות בהבעת הכבוד לקורבנות. כל הדיבורים נסבו על [קרב] תרמופילאי בלי להעלות על הדעת שבמקרה זה מילאנו אנחנו את תפקיד קסרקסס”.²⁷ מן העובדה שמי שעתיד להיות בקרוב שר המושבות היה יכול בשנת 1912 להשוות את איטליה לפרסים, שתוארו בכל ספרי ההיסטוריה באירופה כנבלים הפולשים, עולה שרבים באיטליה לא נטו להאמין אוטומטית שיש הצדקה להשתלטות על טריטוריה של עם אחר, אפילו באפריקה.

הריסורג'ימנטו, או ליתר דיוק המיתוס שלו, הכביד מאוד על המפעל הקולוניאלי של איטליה, לא תמיד בדרכים שהיה אפשר לצפות. מצד אחד, הוא המריץ את מדיניות ההתפשטות, שכן

25 זהו הטיעון של ברונר בספרו *Bruner, Late Nineteenth-Century Italy in Africa*

26 Ferdinando Martini, “L'Italia e l'Eritrea”, in: *Società di Studi Geografici e Coloniali, L'Eritrea economica*, Novara-Rome: Istituto Geografico De Agostini (1913), p. 3

27 שם, עמ' 4.

נתפס כלידה מחדש שמבשרת את מעמדה המפואר של איטליה כמעצמה שלא רק "זוכה לכבוד אלא גם מעוררת פחד", בניסוחו היהיר של מלכה הראשון של האומה, ויטוריו אמנואלה השני.²⁸ מצד שני, איטליה החדשה אהבה לראות את עצמה אומה מוסרית ביותר, הדוגלת בערכים של הגדרה עצמית, שחרור לאומי ואחוזה בין-לאומית. העם האיטלקי – שמאוויי התגשמו בזכות פנתיאון שלם של אלים-למחצה אוהבי חירות כגריבלדי, קאבור ומאציני ושל גיבורים מקומיים ששמותיהם חקוקים בשיש או שדמויותיהם המפוסלות בברונזה מפארות את הרחובות והכיכרות של כל שכונה איטלקית, מן העיר הגדולה ביותר ועד הזעיר שבכפרים – גבר בזכות "נס" האיחוד והעצמאות על כוחות הריאקציה האימפריאלית והשושלתית, על עריצותם של שליטים זרים ועל האמונות התפלות של הכנסייה הקתולית. כפי שהראו היסטוריונים מאז פדריקו שאבו (Chabod), האידיאלים הללו ניבאו לכאורה איפוק, צניעות וסדר בין-לאומי מוסרי חדש שבו יהיה לאיטליה יתרון מוסרי לעולם ועד.²⁹

יתרה מזו, אם שכחו הליברלים את שורשיהם ודגלו בכיבושים מעבר לים – בתפנית שעשה בלט בייחוד פרנצ'סקו קריספי, ראש הממשלה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, שכל חייו שפך את חמתו על רודנים זרים ואחר כך דרש שאיטליה תשתלט על שטחים נרחבים באפריקה – שמאלה מהם נשמעו שפע קולות שהזכירו לכול את מהות הריסורג'ימנטו.³⁰ "הדגל?" הרעים בקולו הסוציאליסט המתחיל אנדריאה קוסטה בפרלמנט בפברואר 1887, "אני רואה את דגל המולדת מתנוסס בשדות הקרב למען עצמאותנו ובמאבקים שתכליתם לרומם את האומה לאידיאלים הגבוהים ביותר; אינני רואה אותו ואינני יכול לראות אותו בהרפתקה האפריקאית הזאת."³¹ בוועידה שהתכנסה בסייגה בהמשך אותה שנה חזר קוסטה על אותו רעיון: "מעולם לא הסמכנו את הממשלה ללכת לעשות בבית של מישהו אחר את מה שהאוסטרים עשו בביתנו."³² הדמוקרט צ'ז'קה בודיני אמר את המובן מאליו בספרו "חבש לחבשים" משנת 1888: אם "איטליה שייכת לאיטלקים כי אז חבש שייכת לחבשים".³³

אבל אפילו בקרב מי שראו בריסורג'ימנטו את לידתה מחדש של איטליה שיש "לפחד ממנה" נתפסה פעמים רבות ההתפשטות מחוץ לאיטליה כהצטרפות של איטליה לאומות הגדולות של אירופה במפעל משותף שמטרתו "לתרבת" אפריקאים, ולא להרוג אותם או "לגרום להם

28 Denis Mack Smith, *Italy: A Modern History*, Ann Arbor: University of Michigan Press (1959), p. 119. לחיבור ערכני יותר ראו למשל: Luciano Monzali, "Italia, Francia, Gran Bretagna e la questione etiopica durante la prima guerra mondiale", *Nuova Rivista Storica* 101, 3 (2017), pp.

829-870; מונצאלי מוזהר במאמר את חמדנותה של איטליה כלפי אתיופיה במלחמת העולם הראשונה.
29 Federico Chabod, *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*. Volume primo: le premesse, Bari: Laterza (1951).

30 ראו: Roman Rainero, *L'anti-colonialismo italiano da Assab a Adua*, Milan: Comunità (1971).
31 *Atti Parlamentari, Camera dei Deputati: Legislatura XVI*, 3 February 1887, p. 2018.

32 Andrea Costa, *Il ritiro delle truppe dall'Africa*, Siena: Marchetti (1887), p. 16.

33 Cesare Bodini, *L'Abissinia degli abissini*, Florence: Tip. Cooperativa (1888), p. 8.

להיעלם". למדינה המאוחדת הייתה הודמנות למלא את תפקידה במפעל זה וכך להשמיע באוזני עמיתותיה האירופיות מסר ברור; היא סירבה להשאיר את השדה אך ורק לקאדרים של האימפריה המיסיונרית האחרת שישבה ברומא, שהיה לה יתרון ניכר על האימפריה העולה שזה מקרוב באה וקבעה את בירתה בעיר הנצח.

מיסיונרים קתולים איטלקים נשאו את הבשורה למזרח אפריקה זמן רב לפני שניסחה לעצמה המדינה החילונית החדשה בשורה משלה. התוכנית "להוליד מחדש" את אפריקה – כלומר לנצר את תושביה ולגרום להם לאמץ את אורחות החיים ואת ציוויי היסוד של אירופה, ולא דווקא לרוקן את היבשת מיושביה המקוריים – תוכנית זו הייתה מה שרצה למשל דניאלה קומבוני, מייסד "המיסיונרים של לב ישוע", בשנות השישים של המאה התשע-עשרה.³⁴ באנציקליקה על עוולות העבדות ששלח האפיפיור לאו השלושה-עשר בשנת 1890 הוא ביטל את הרעיון שאפריקאים שחורים ראויים לחיות פחות מלבנים וחזר והדגיש: "אנחנו זוכרים מישוע שכל בני האדם צומחים מאותו מקור, כולם נפדו באותו כופר וכולם נקראים אל אותו אושר נצחי".³⁵ המדינה האיטלקית הליברלית אומנם לא הרגישה נוח במיוחד לעמוד לימינם של המיסיונרים הקתולים האיטלקים מרומא במקום שהייתה חפופה בין הטריטוריות שלה ובין פעולותיהם, אבל רק סקולריסט נוקשה עד אבסורד היה יכול להתעלם מן הניסיון שלהם ומן המומחיות שלהם – לא שסקולריסטים כאלה לא היו מצויים בשפע.

במקרים מסוימים היה אפשר לכפות קואופטציה. בית הספר "איסטיטוטו אוריניטלה" בנאפולי, למשל, נוסד בתחילת המאה השמונה-עשרה בחסות השלוחה המיסיונרית של האפיפיור, "פרופגנדה פידה" (Propaganda fide), כדי ללמד את הכמרים הקתולים שנשלחים למזרח אסיה שפות אסיאתיות. אבל כשנעשתה העיר חלק מממלכת איטליה החל המוסד לפעול בחסות המדינה החילונית החדשה. בשנת 1888 סולקו סופית מנהליו הקתולים, משום שלא נחשבו עוד "מתאימים לזמנים ולאדיאליים של האומה המחודשת".³⁶ ה"אוריניטלה" נעשה המוסד המרכזי להוראת שפות אסיאתיות ואפריקאיות לסטודנטים חילונים, אבל הוא מעולם לא נעשה בית ספר לבעלי תפקידים בשלטון הקולוניאלי, אף שמאז 1913 היה בפיקוחו הישיר של משרד המושבות.³⁷ אף-על-פי-כן,

Daniele Comboni, *Piano per la rigenerazione dell'Africa proposta da D. Daniele Comboni, missionario apostolico dell'Africa centrale*, Rome: Propaganda Fide (1867)

Pope Leo XIII, *Catholicae Ecclesiae: On Slavery in the Missions* (encyclical given in Rome, November 20, 1890), available at <http://www.papalencyclicals.net/leo13/113slv.htm>

Gaspare Colosimo and Ministero delle colonie, *Relazione al Parlamento sulla situazione politica, economica ed amministrativa delle colonie italiane presentata alla Camera dei deputati il 23 febbraio 1918 ed al Senato del regno il 28 febbraio 1918. Con XXIV annessi, nove carte e una tavola*, Rome: Tip. del Senato (1918), p. 489

Silvana Palma, "Half Devil and Half Child: Africanist Historical Studies and Studies on Colonialism in Italian University", in: Paolo Bertella Farnetti and Cecilia Dau Novelli (eds.), *Colonialism and National Identity*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing (2015),

שתי "משימות התרבות" נמזגו איכשהו זו בזו, או שבמקרה זה לפחות הורכב הענף החילוני על הגזע הדתי. ב-1895 התעקש ראש החברה המיסיונרית הקתולית של איטליה להכריז בהיגיון כי "איטליה אומנם צריכה להרחיב את פעולות התרבות שלה, ואף תעשה כן, אבל לא יכול להיות לפעולות אלו בסיס מעשי יותר ואיתן יותר, ודבר לא יניב תוצאות טובות יותר, מעבודתם האפוסטולית הסבלנית ורבת החסד של המיסיונרים האיטלקים [הקתולים]".³⁸ בפועל היו לשתיהם כמה מאפיינים משותפים. מושל אריתריאה אוֹרְסֵטָה באראטיירי (Baratieri), לדוגמה, החליף בכוח את המיסיונרים הצרפתים הלאזאריסטים במושבה שלו בקפוצ'ינים האיטלקים כבר בשנת 1894, כיוון שהיה משוכנע בנאמנותם הפטריוטית של הקפוצ'ינים, ו"פרופגנדה פיִדְה" קיבלו את ההחלפה ללא עוררין.³⁹

"משימת התרבות" של איטליה עצמה הייתה חלק מן הרטוריקה שאישרה את ההכרזה של שר החוץ פרנצ'סקו גוויצ'רדיני (Guicciardini) לפני פרלמנט אוהה – הכרזה שהגדירה את שורש המפעל הקולוניאלי האיטלקי: "צדק, והירות וכבוד לאינטרסים של האוכלוסיות הילידיות יספקו בסיס טוב יותר לשלטוננו במושבה ויהיו התרומה הטובה ביותר ל[הצלחת] משימת התרבות שלנו באפריקה".⁴⁰ במשך עוד שני עשורים או יותר שילמה איטליה מס שפתיים למליצות שהושמעו בוועידת ברלין בשנת 1885 וקודשו במסמכים בחתימתם הקולנית של שרים איטלקים, שתמיד רצו להיראות כשותפים מלאים לצעדים שנקטה אירופה כדי להתהדר במוסריותה, כדוגמת החוק נגד העבדות באפריקה שנחקק בבריטל ב-1890.

על אף החשיבות שיוחסה באיטליה לרעיון ההתיישבות, האיטלקים בחרו לפעמים להתעלם מהתנגשויות אפשריות ביניהם ובין הילידים על האדמות המועטות. יבשת אפריקה, הוחלט, היא דלילת אוכלוסין. "יש די מקום לכולם, לבנים ושחורים",⁴¹ התעקש הממונה על ההתיישבות באריתריאה לאופולדו פרנקטי (Franchetti) ב-1895, אף שבעודו מדבר הרים הנכבד האתיופי בהטה אגוס את נס המרד בדיוק משום שפרנקטי שמר או גנב את האדמה החקלאית הטובה ביותר של אריתריאה בשביל מתיישבים שיבואו מאיטליה. לאחר קרב אדווה היו פאולי ומרטיני לפחות כנים יותר מפרנקטי – הם הבחינו בילידים רבים, אבל לא באדמות רבות. בינתיים נמשכה הסתירה. במשפט אחד דיברו האיטלקים על "משימת תרבות" ובמשפט שאחריו דיברו בשבחי ההתיישבות של לבנים בארץ הפקר לכאורה. "רבת עוצמה ביבשה ובים, נתונה לשלטונו של חוק ליברלי, נכספת לקדמה אורחית, ראויה למקום של כבוד בקרב האירופים – [אפריקה של

38 .Guglielmo Massaia, *In Abissinia e fra i Galla*, Florence: Ariani (1895), p. XIV

39 .Oreste Baratieri, *Memorie d'Africa*, Turin: Bocco (1898), p. 144

40 .Atti Parlamentari, *Camera dei Deputati: Legislatura XXIII*, 12 March 1910, p. 5996

41 .Leopoldo Franchetti, *L'avvenire della colonia eritrea*, Rome: Civelli (1895), p. 9

העתיד] תהיה כיבוש של הציוויליזציה האיטלקית",⁴² הכריז בבומבסטיות פרסום פופולרי אחד כמה חודשים לפני קרב אדווה, אבל לא היה ברור אם החוון המרומם הזה של העתיד נועד לכלול את "התושבים המקוריים" של היבשת או לא.

"הדרך החדשה לעשות דברים": הטבח באדיס אבבה, 1937

ניסוי המחשבה של פאולי משנת 1908 לא נועד להוביל לתוצאה מסוימת ודבר לא נאמר על ההתנגדות העזה הצפויה של קורבנותיו הפוטנציאליים, על הציוויים המוסריים של איטליה ה"ליברלית", על עינה הפקוחה של הקהילה הבין-לאומית, על כוחות החברה האזרחית באיטליה וההתנגדות הפוליטית בבית, על הכנסייה ועל האפשרות שאיטלקים רגילים לא יסכימו לאייש "גילויטינה מונעת בקיטור". גם המלחמה הגדולה הייתה גורם משפיע, וההשתתפות של איטליה בה - בצד המנצח, לא פחות - אכן עוררה פעילות מוגברת של בלוטות הרוק, גם משום שהאיטלקים דימו בנפשם את המושבות שיחולקו בוודאי בין המעצמות המנצחות.⁴³ ואולם גם וודרו וילסון וזכה להוקרה באיטליה כשסייר באירופה בתום המלחמה ודיבר בלהט בשבחם של עקרונות מוסר ברוח הריסורג'ימנטו.⁴⁴ למדינאים איטלקים לא הייתה השפעה על קבלת ההחלטות בוועידת השלום של פריז, ורבים היו עייפים ממלחמות וקיוו שאיטליה הדמוקרטית המתחדשת (לקראת הבחירות הכלליות של 1919 הוחלט על זכות בחירה לכל הגברים וייצוג יחסי) תיעשה הפלטפורמה לרפורמה נרחבת. בנסיבות אלו נראה למשך זמן מה שגם בלוב, בהתאם לרוח הזמן, איטליה מבקשת להושיט יד לשלום. במקום להתחיל הכול מחדש ולכבוש שוב חלק גדול של המושבה שננטש בימי המלחמה הגדולה, שקלו בדעתם האיטלקים לתת למקומיים שלטון עצמי בקירנאיקה ובטריפוליטניה ואף נשאו ונתנו על כך.⁴⁵ אבל האם יהיה די בזהרה החמים של הצדקות האיטלקית לקיים גישה כזאת לאורך זמן? אפילו לפני עלייתו של הפשיזם לשלטון ניבא מינויו של ג'וזפה וולפי (Volpi) למושל טריפוליטניה ב-1921 את המדיניות הבלתי מתפשרת שתניקט בעתיד. בבית, אידיאלים וילסוניים קרסו מכוחה של רטוריקת "הניצחון שהושחת" מבית מדרשם של הלאומן הקיצוני גבריאלה ד'אנונציו (D'Annunzio) ושל בניטו מוסוליני, שכבר היה פשיסט כעת. בראשית שנות העשרים של המאה העשרים, לאחר שמוסוליני, שהרשו לו "לתפוס" את השלטון, חיסל את הדמוקרטיה ואת הפלורליזם בבית צעד אחר צעד, כבר משלה התוקפנות

42 Oreste Gorra, *Storia aneddotica della guerra d'Africa*, Rome: Perino (1895), p. 1

43 Richard Bosworth and Giuseppe Finaldi, "The Italian Empire", in: Robert Gerwarth (ed.), ראו: *Empires at War*, Oxford: Oxford University Press (2014)

44 Daniela Rossini, *Woodrow Wilson and the American Myth in Italy: Culture, Diplomacy, ראו: and War Propaganda*, Cambridge, MA, and London: Harvard University Press (2008)

45 Simona Berhe, *Notabili libici e funzionari italiani: l'amministrazione coloniale in ראו: Tripolitania (1912-1919)*, Soverio-Mannelli: Rubbettino (2015), esp. chapter 6: "Lo Statuto (1 giugno 1919): oltre la logica coloniale?", pp. 259-270

במושבות. כמה שנים אחר כך, כפי שראינו, היו בדוליו וגרציאני מוכנים ומזומנים לחזות בטבח של "כל אוכלוסיית קירנאיקה".

המבצעים שלהם בלוב נחלו הצלחה רבה. עד שהורה מוסוליני לכבוש את אתיופיה ב־1935 כבר עוטרו בדוליו וגרציאני בכל עיטור שהאומה יכלה להעניק וזכו לכבוד הן מן הדיקטטור של איטליה הן ממלכה, שעדיין נשא בתואר ראש הכוחות המזוינים. הם זכו לכבוד נוסף לאחר כניעתה של אתיופיה ב־1936. הם היו ראויים לכבוד הזה, שכן מוסוליני המציא לעצמו את התואר "מייסד האימפריה" והמלך קטן הקומה ויטוריו אמנואלה נקרא כעת "מלך־קיסר", הישג שאביו וסבו המהוללים היו בוודאי גאים בו.

"התליין" או "שוחט הערבים", כינויים שגרציאני התהדר בהם אפילו לפני המערכה שלו בקירנאיקה,⁴⁶ קיים ב־19 בפברואר 1937 טקס בחזית בניין הממשל האיטלקי (לפנים ארמון הקיסר היילה סלאסי) באדיס אבבה, בירת המושבה שעתה זה נכבשה. בזמן הכיבוש הגיע בדוליו לבריה האפריקאית לפני גרציאני, ולכן גזל ממנו את תהילת הניצחון, אבל גרציאני זכה להערכה רבה כל כך עד שמונה למשנה למלך של האימפריה ש"לאחר חמש־עשרה מאות שנים", כדברי מוסוליני, קמה מחדש על "הגבעות הפֶּטְליות של רומא".⁴⁷ באותו יום בחודש פברואר כלל הטקס כמה נאומים וחלוקת תשורות כסף קטנות לנכבדים ולמגישי בקשות אתיופים. כ־3,000 אתיופים צפו בטקס. גרציאני היה משולהב כל כך כשנאם, עד ש"הוורידים בצווארו בלטו", וצופה אתיופי אחד שראה שחורות דיווח שהביט סביב וחיפש נתיבי מילוט למקרה הצורך.⁴⁸ מקלעים כבדים כוונו אל הקהל ושומרים איטלקים ואריתריאים חמושים סיירו במקום כמו תמיד. ואולם כל אמצעי הזהירות ועוצמת האש לא הצליחו למנוע משני פטריוטים אריתריאים־אתיופים להיטמע בקהל ולחדור לשטח הארמון. הם הסתירו מצבור של רימוני יד מתוצרת איטליה. בשעה 11:45, לאחר שעלו אל הקומה הראשונה, שהשקיפה על המדרגות ועל הרחבה שבה נערכו הנכבדים האיטלקים, הם הפעילו והשליכו תשעה מן הרימונים שהיו ברשותם. את התוצאה לא קשה לדמיין.

גרציאני עצמו נפצע מרסיסים ולבסוף הובהל לבית החולים עם עוד כמה איטלקים פצועים. מזכיר המפלגה הפשיסטית בעיר, גוידו קורטזה (Cortese), שלא נפגע, שלף את אקדחו (כששכחו הדי הרימונים) ופתח באש על כמה נכבדים אתיופים. "יריות אלו", כותב ההיסטוריון

Angelo Del Boca, "Graziani, Rodolfo", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 58, Rome: 46
Dizionario-Biografico (2002); Daniela Baratieri, "Rodolfo Graziani", *The Encyclopedia of
War*; Malden, MA, and Oxford: Wiley Blackwell (2012)

Duilio Susmel and Edoardo Susmel (eds.), *Benito Mussolini: Opera Omnia*, vol. XXVII, 47
Florence: La Fenice (1959), p. 269

Ian Campbell, *The Addis Ababa Massacre: Italy's National Shame*, Oxford: Oxford University 48
Press (2017), p. 50

איאן קמפבל, "היו הגורם לטבח באדיס אבבה".⁴⁹ בבהלה ובדוחק שנוצרו התעוררו המקלעים לחיים ופתחו באש ישירות על הקהל. אף ששני משליכי הרימונים כבר נמלטו מן המקום, ננעלו השערים של גן הארמון וכך נחתם גורלם של 3,000 האתיופים שנלכדו בפנים – כולם חוץ ממי שהיו מסוגלים לטפס מעל הגדרות הגבוהות. הרוב פשוט נורו למוות. בהיעדר הוראות, מבוהלים מן המחשבה שאולי הרימונים אינם אלא ראשיתה של התקוממות מתוכננת, היה ההרג חסר הבחנה. המתחם היה מלא בנשים וילדים. קו החלוקה פשוט הבחין בין איטלקים ובין כל השאר. באחרונים, שלא החזיקו שום נשק, יכלו האיטלקים לטבוח כראות עיניהם, ורבים ממי שחמקו מן הכדורים נדקרו, שוספו או הוכו למוות. המקלעים שעל מרפסת הארמון המשיכו להמטיר אש בלי הפסקה עוד כשלוש שעות. מבין 3,000 האתיופים רק קומץ נמלטו על נפשם.⁵⁰ האימה בגני הארמון, על כל פנים, לא הייתה אלא הקדמה לעתיד לבוא.

ממיתו בבית החולים, בעודו מתייסר בכאבים – אף שיחלים בקרוב – קידם גרציאני "פעולות תגמול" ספונטניות והורה להגביר את הקטל. בימים שלאחר מכן נעשתה אדיס אבבה תופת של מוות ואת העיר אפפה תערובת של עשן חריף מן הדלק הבווער ושל צחנת גופות. דמם של האתיופים הותר. כמו שקרה בלוב, דומה שהאיטלקים לא היו זקוקים לעידוד רב כדי לתת דרור לאלימות ולרצח בקנה מידה בלתי נתפס. עד ראייה אחד סיפר "שהם היו מציתים אש בטוקול [בית אתיופי] באמצעות דלק ואחר כך משליכים רימוני יד על האנשים שניסו לצאת ממנו. שמעתי איש אחד מתרברב ש'חיסל עשרה טוקולים' בעזרת מכל אחד של דלק".⁵¹ להביורים הפכו את בתי הילידים בעיר האפריקאית לחומר בערה, אבל כל מי שנתפסו בחוץ נשחטו, מהם ב"פטישים, גרוזנים ואתי חפירה".⁵² ניצול אחד נמלט מן הארמון וצרח לעבר כל מי שנקרה בדרכו ברחוב: "הימלטו על נפשכם, הם הורגים את כל השחורים!" גם על הילדים לא חסו; מקצת הילדים שברחו מן הבתים שהוצתו נתפסו והושלכו בחזרה אל תוך הלהבות.⁵³ לא רק החיילים ואנשי המשטרה האיטלקים יצאו לרחובות בהילולת האלימות. אזרחים שבאו לבנות לעצמם חיים חדשים במושבה האיטלקית הצטרפו לרשימת הרוצחים האכזריים. "כל האזרחים [האיטלקים] באדיס אבבה קיבלו עליהם תפקיד של נוקמים בסגנון האותנטי ביותר של חוליות הפעולה [squadre] הפשיסטיות", סיפר עד ראייה. "הם שוטטו בעיר חמושים באלות או במוטות ברזל והרגו כל אתיופי שנקרה בדרכם. ראיתי נהג שהפיל כושי זקן ואחר כך נעץ כידון בראשו".⁵⁴ איש הדת האתיופי הפרוטסטנטי אלקה אראיה, שניסה למחות על מרחץ הדמים האיטלקי, נקשר לחלקה האחורי של משאית ונגרר על

49 שם, עמ' 51.

50 שם, עמ' 53, 56.

51 מצוטט בתוך: Angelo Del Boca, *Gli italiani in Africa orientale III. La caduta dell'impero*, Milan: Mondadori (1992), p. 8452 .Campbell, *Addis Ababa Massacre*, p. 60

53 שם, עמ' 69.

54 .Del Boca, *Gli italiani in Africa orientale III*, p. 85

פני הקרקע המחוספסת לאורך ארבעים קילומטרים, מסע שחצה את גופו לשניים והותיר רק את רגליו מחוברות לכלי הרכב. הרגליים נותקו והושלכו לכלבים תועים.⁵⁵

התיאור המקיף שתיאר קמפבל את הטבח, שהתבסס במידה רבה על עדויות בעל־פה של אתיופים, קובע שמניין המתים באדיס אבבה עמד על כמעט 20,000. ואולם ההרג לא הוגבל לבירת אתיופיה. הידיעה על ניסיון ההתנקשות הגיעה לערים אחרות ונעשו בהן מעשי טבח בקנה מידה קטן יותר, שהוסיפו למניין ההרוגים עוד כ־10,000 בני אדם.⁵⁶ גרציאני אחז בשעת הכושר שנוצרה בעקבות המהומה כדי להשמיד בשיטתיות את אותם חלקים בחברה האתיופית שנחשבו עוינים במיוחד לשלטון האיטלקי. עם אלו נמנו כמרים ונזירים, אריסטוקרטים, אינטלקטואלים ואפילו מספרי סיפורים נודדים, שעסקו במקצוע עתיק ורב יוקרה ששימש להפיץ ידיעות בכפרים המרוכים הפרושים במישור האתיופי ולספר בין השאר על עלילות הגבורה של שליטיה המסורתיים של אתיופיה.⁵⁷

טבח הנזירים הקופטים, הכמרים ועולי הרגל במנזר הגדול דְּבֵרָה ליבאנוס במאי 1937 היה אחד הפשעים המחרידים ביותר שביצעו איטלקים במסכת הפורענויות שהמיטו על העם האתיופי. כמעט 2,000 איש הוצאו להורג במנזר.⁵⁸ "בכל תולדותיה של אפריקה", כותב דל בוקה, "לא הושמדה עוד קהילה דתית בהיקף כזה". הטבח בדְּבֵרָה ליבאנוס הוא קרוב לוודאי הטבח היחיד הגדול ביותר של אנשי כנסייה נוצרים בכל תולדות הנצרות. מבצעי הטבח היו נוצרים, הגם שהאיטלקים – שהחליטו שלא להיעזר בכוחות אריתריאים נוצרים במקרה זה – השתמשו גם במי שהמפקד הממונה על המבצעים כינה אותם "המסרסים האכזריים בני הגאלה של הסולטן מוחמד: 1,500 איש שחומשו בפגיונות, בחניתות וברובים ישנים, זריזים כקופים, שלא קיבלו שום הכשרה רשמית ופעלו אך ורק על־פי האינסטינקטים המצוינים שלהם".⁵⁹ גרציאני וידא שהטבח יתבצע ביום חג פופולרי, וכך נקלעו לטבח גם עולים לרגל שביקרו במנזר ונרצחו אף הם בלי הבחנה. התעורר ספק כלשהו אם ראוי שגורלם של פרחי־הנזירות יהיה כגורלם של הנזירים הבוגרים ותחילה הסתפקו בכינוסם ובהחזקתם בשבי. כמה ימים אחר כך הסתיימה הארכה שקיבלו, ואותם פרחי־נזירות – 129 במספר, כמעט ילדים – הועמדו בשורה ונורו. גופותיהם נוספו על הגופות שכבר נערמו בקברי אחים.⁶⁰

55 .Campbell, *Addis Ababa Massacre*, p. 361

56 שם, עמ' 327–329.

57 ראו: Elizabeth Laird, *The Lure of the Honey Bird: The Storytellers of Ethiopia*, Edinburgh: Polygon (2013); Josepha Sherman, *Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore*,

Oxford: Routledge (2015), p. 154

58 Ian Campbell and Degife Gabre-Tsadik, "La repressione fascista in Etiopia: la ricostruzione del massacro di Debra Libanos", *Studi Piacentini* 21 (1997), pp. 79-128, on p. 111

59 .Del Boca, *Italiani, brava gente?*, pp. 220-223

60 .Del Boca, *Gli italiani in Africa orientale III*, pp. 105-106

ואולם האלימות בימים שלאחר ניסיון ההתנקשות בגרציאני לא הייתה אלא אפיזודה, המלחמה שהכריזה איטליה על אתיופיה באוקטובר 1935 הכתיבה את הטון הברברי שעתידי היה לאפיין את כל תקופת הכיבוש האיטלקי. כיוון שאיטליה הייתה מוכנה להשקיע משאבים עצומים בהבטחת ניצחונה, היא שלחה לאתיופיה יותר מחצי מיליון איש וגימדה בכך כל מערכה קולוניאלית שניטשה אי פעם באפריקה; הפער בין הכוחות היה באמת אדיר. ואולם היתרון המוחץ הזה לא עורר אצל הפולשים לא רחמים ולא איפוק, אדרבה, חולשת אויביה של איטליה הגבירה כמדומה את אכזריותה. במהלך העימות היא השתמשה בהפצצות נרחבות מן האוויר כדי לפגוע במטרות צבאיות ואזרחיות גם יחד. לוחמה כימית הייתה פקודת היום, ורצח המונים, מעצרים, כליאה במחנות ריכוז, עינויים ואונס היו פרקטיקות מקובלות. אסירים נרצחו כעניין שבשגרה ופצועים הופקרו למותם.

ג'וזפה בוטאי (Bottai), ג'ררקה (gerarca, איש מפלגה) פשיסטי בכיר ואינטלקטואל, כלל ביומנו – אבל לא בזיכרונות שפרסם – את התיאור המצמרר שלהלן של טבח אסירים. בוטאי, כמו רבים מעמיתיו, הרגיש חובה להתנדב למלחמה שהסיכוי למות בה בקרב היה כמעט אפסי. אקילה סטרצה (Starace) היה אף הוא ג'ררקה שחזר הביתה, כצפוי, בריא ושלם:

סיפרו לי על סטרצה, שבגונדר רצה "לכסח" בעצמו (אני נשבע שהוא השתמש בביטוי הזה...) קבוצה של אסירים. הוא דאג שיעמידו אותם בשורה לפניו והתחיל את אימון הקליעה שלו כשליבם משמש לו מטרה. כיוון שהיה קלע מצטיין, פגע תמיד בול. אחרי הרביעי הוא הפסיק: "ככה הם יוצאים מזה יותר מדי בקלות!" העיר בטון של מומחה לעניינים כאלה. מן החמישי ואילך כיוון לאשכים ורק אחר כך חיסל אותם בירייה בלב.⁶¹

זמן קצר אחר כך התמנה בוטאי לתפקיד שר החינוך באיטליה, ושימש בתפקיד זה בשש השנים הבאות, אולי כפרס על פרק הזמן הקצר ששהה באפריקה. על שהותו באפריקה כתב: "ערמות של גופות שחורות פשוט לא עוררו אצלי שום רגש; המוות הצבעוני הזה נראה כמעט כמו תחפושת", הצהרה שנשמעת לא הולמת מפיו של אדם שהופקד על חינוכם של ילדי איטליה.⁶²

אחד מבניו של מוסוליני, ויטוריו, הצטרף גם הוא למה שעתידי היה העיתונאי הנודע אינדרו מונטנלי (Montanelli), מוותיקי המערכה, לכנות "חופשה נפלאה וארוכה שהעניק לנו אבינו הגדול [כלומר מוסוליני]".⁶³ ויטוריו, שהיה טייס בחיל האוויר האיטלקי במלחמה זו, נהנה להמטיר מוות על אומה שלא רק שלא היה לה חיל אוויר אלא לא הייתה לה גם שום הגנה אווירית של

61 ג'וזפה בוטאי, מצוטט בתוך: Nicola Labanca, *Una guerra per l'impero*, Turin: Einaudi (2005), pp. 102-103.

62 ג'וזפה בוטאי, מצוטט בתוך: Angelo Del Boca, introduction, in: Indro Montanelli, *XX Battaglione Eritreo*, Milan: Rizzoli (2013), p. 24.

63 Del Boca (ed.), *I gas di Mussolini*, p. 29.

ממש. בנו של הרודן האיטלקי נזכר: "כדי להשיג ראות טובה יותר היה עלינו להבעיר אש בהרים, בשפלה ובכפרים הקטנים. זה היה מהנה ביותר, טרגי אבל יפהפה. [...] למחרת היום אותו דבר, עוד פצצות תבערה, כיף גדול. אז ביומיים הבאים כל אדי אבו בערה. [...] לדברי החיילים הרגלים במבצרים על גדת המארב, בלילה היה המחזה בלתי נשכח, גיהנום אמיתי."⁶⁴

"מחזה בלתי נשכח" ו"חופשה נפלאה וארוכה" - על-פי נתונים שמסרה ממשלת אתיופיה בוועידת השלום בפריז ב-1946 גבו הללו את חייהם של 275,000 אתיופים "שנהרגו בקרב". הפצצות שכוונו ל"נשים, ילדים, זקנים ונכים" גרמו למותם של כמעט 18,000 בני אדם. במחנות הריכוז מתו כ-35,000 בני אדם. הכיבוש עצמו, ובכלל זה הטבח באדיס אבבה, הביא למותם של עוד 350,000 בני אדם, רובם במבצעים נגד הגרילה שנמשכו לכל אורך תקופת שלטונה של איטליה במזרח אפריקה האיטלקית.⁶⁵ בהתחשב בעובדה ששלטונה של איטליה באתיופיה לא נמשך אלא שש שנים בלבד קודם שנקטע ב-1941, ואפילו אם מביאים בחשבון שמדובר בהכרח באומדנים בלבד של אומה שהיו לה רק אמצעים מעטים לאסוף נתונים על אוכלוסייתה, מניין מתים של 750,000 נפשות הוא מזעזע.

האם שימשו האיטלקים "תליינים מרצון" בשירותו של מוסוליני?

תהומות הברבריות שאיטליה הייתה מוכנה לרדת אליהן במערכה בקירנאיקה ובכיבוש אתיופיה ושלטונה עליה, בצירוף העובדה שבשעה שבוצעו כל הפשעים האלה שלט מוסוליני ברומא, מעוררות את השאלה המתבקשת: האם אפשר פשוט לייחס רמה זו של אלימות לפשיום?

באחד ההסברים ההיסטוריים המוקדמים לטבח של אדיס אבבה הדגיש ג'ורג'ו רושה, למשל, את הטבע ה"פשיסטי" של מה שאירע.⁶⁶ אף שבחיבור האחרון שלו משאיר איאן קמפבל את השאלה הנידונה ללא תשובה,⁶⁷ כותרת המשנה של חיבורו זה, "הבושה הלאומית של איטליה", פורשת כמדומה את הרשת על פני שטח רחב יותר ועמוק יותר; בעבר השתמש קמפבל במונח "דיכוי פשיסטי".⁶⁸ הסרט הנודע משנת 1981 "אריה המדבר", שמומן מכספי הרודן הלובי מועמר קדאפי, ושמתאר את המערכה האיטלקית בקירנאיקה - סרט שהקרנתו נאסרה באיטליה עם יציאתו לאקרנים - בהחלט מגיש את הפשיום במנות גדושות של מוסוליני שמטופף לו ביהירות ושל פניו המצולקות של גרציאני.⁶⁹ סרטו התיעודי של קן קירבי משנת 1989 על הזוועות שעשו

64 ויטוריו מוסוליני, מצוטט בתוך: Labanca, *Una guerra*, p. 196.

65 Campbell, *Addis Ababa Massacre*, p. 329.

66 Giorgio Rochat, "L'attentato a Graziani e la repressione italiana in Etiopia nel 1936-37", *Italia Contemporanea* 26, 118 (1975), pp. 3-38.

67 Campbell, *Addis Ababa Massacre*, pp. 351-353.

68 ראו למשל: Campbell and Gabre-Tsadik, "La repressione fascista in Etiopia".

69 Moustapha Akkad, *The Lion of the Desert*, Libya (1981).

האיטלקים באתיופיה וביוגוסלביה התעקש לכנות אותן "מורשת פשיסטית",⁷⁰ בדומה לטענה שהשמיע גם אלכסנדר דה גראנד, שרואה באכזריות האיטלקית באפריקה בשנות השלושים של המאה העשרים תוצאה הגיונית של פעולתה הפנימית של התנועה הפשיסטית מראשיתה. זו לא הייתה סטייה חריגה ב"לב האפלה" האפריקאי, קובע דה גראנד, אלא חלק מן החשכה שבלב הפשיזם עצמו.⁷¹

החשכה הזאת, כך נרמז, הייתה הלאומנות חדורת השנאה של הפשיזם, אידיאולוגיית העליונות הלבנה שלו, הבזו שלו לנורמות המוסר המקובלות המסורתיות וההאדרה הברברית מאין כמוה שהאדיר את האלימות ואת המלחמה. זו הייתה אידיאולוגיה שהייתה חסרת רסן בנחישותה שלא להרשות לשום דבר לעמוד בדרכה להשגת יעדיה הדיסטופיים. באויביה ראתה דמונים, בוגדים, עלוקות או יצורים מנוונים, שאת כולם יש להשמיד או לכל הפחות לשעבד לצמיתות. על-פי התיאורים ההיסטוריים האלה, האלימות שהייתה מנת חלקה של אפריקה האיטלקית הייתה אולי מפתיעה, אבל רק משום שמהותו האמיתית של הפשיזם האיטלקי נשכחה או טושטשה באופן כלשהו. השוואתו לנאציזם, אחיו האידיאולוגי, מחמיאה לו. דומה שהתגלמות הרייך השלישי כרוע מוחלט ומספר הקורבנות שלו, המזוויע אף יותר, האירו את הגרסה האיטלקית של "הטוטליטריות הפשיסטית" באור כמעט חיובי.

לאמיתו של דבר, על אף סוג זה של תיאורים היסטוריים, היה ליבו של הפשיזם האיטלקי אפל ומחריד לא פחות. דווידה רודוניו, למשל, בהידרשו לשטחים שכבשה איטליה באירופה במלחמת העולם השנייה, ראה בתוכניות של איטליה לכונן סדר חדש משלה ביטוי לתפיסות שדומות בהיקפן, אם לא באכזריותן, לתוכניות של היטלר למזרח אירופה. בגלל מחסור בזמן וחולשה צבאית אומנם לא הונחו הרבה יותר מיסודות של האימפריה הפשיסטית המסוימת הזאת, אבל לטענתו של רודוניו, אילו ניצחה איטליה במלחמה היה מתברר שתיאור האיטלקים כמי שבתרו בכיבוש קל ולא-מזיק בהשוואה לגרמנים אינו אלא מיתוס. שלטונו של הפשיזם באירופה – על זוועותיו ועל אלימותו היומיומית חסרת המעצורים – דמה לדעתו של רודוניו לניסיון שנרכש באפריקה ולאמיתו של דבר אף נבע ממנו.⁷²

יתר על כן, על-פי מחקרים לא-מעטים, בימיו של מוסוליני היו האיטלקים – מבדוליו וגרציאני ועד האזרח הקטן, החייל הפשוט או המתישב באפריקה – חדורי אמונה פשיסטית. אין אפוא סיבה להיות מופתעים, בניסוחו של קמפבל, ש"בני העם שנחשב לעיתים קרובות כעם אוהב ילדים"⁷³ נהגו כפשיסטים, הן באפריקה הן במקומות אחרים. הם היו, בעגת האזור, "האדם הפשיסטי

70 Ken Kirby, *Fascist Legacy*, UK: BBC (1989)

71 Alexander De Grand, "Mussolini's Follies: Fascism in Its Imperial and Racist Phase 1935-1940", *Contemporary European History* 13, 2 (2004), p. 139

72 Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*, New York: Cambridge University Press (2006)

73 Campbell, *Addis Ababa Massacre*, p. 69

החדש", מונח שמשמש היום פרשנות היסטוריוגרפית שאמורה, לדברי חורחה דאגנינו, "לגרום לנו לשקול מחדש את המקום שתפסה האלימות בזמן השלטון הפשיסטי, במובן זה שהייתה נרחבת ואינטנסיבית הרבה יותר משמקובל לחשוב".⁷⁴

טוענים שבעבור מי שבחרו שלא להיות חדורים כל כך בדעות פשיסטיות היו התוצאות חמורות מאוד. דיכוי קיצוני מילא תפקיד מרכזי באיטליה של מוסוליני. פול קורנר הרגיש צורך להזכיר לכול, בסדרה של מחקרים חריפים, שאיטליה הפשיסטית הייתה דיקטטורה ונטתה לכפות את סדר היום שלה על אנשים ולא רק להשמיע את הנעימה שלצליה ניאותרו האיטלקים לרקוד.⁷⁵ מייקל אבנר, שהיה משוכנע למדי שזמן רב מדי נחשב הפשיזם האיטלקי, שלא בצדק, רך כלפי אויביו, כינה את רדיפת המתנגדים הפוליטיים והאנשים הלא־רצויים "ארכיפלג פשיסטי", רמז לקיומם של קווי דמיון בינו ובין הגולאג של סטלין.⁷⁶ על כל פנים, ועד כמה שאסוציאציה כזאת יכולה לקסום להיסטוריונים אשר מקווים לשוות לתחום המומחיות הנבחר שלהם חוצפה "טוטליטרית" ששמורה בדרך כלל לטוענים רציניים יותר לכתר – כמו שקרה למשל לקרוליין אלקינס, שהשתמשה בצירוף "הגולאג של בריטניה" – קרוב לוודאי שמגמות סטליניסטיות נסתרות הולם יותר לחפש באפריקה, ולא באיטליה, ה־Belpaese, עצמה.⁷⁷

חיבורים רבים ברוח זו חבים חוב לאַמיליו גֶ'נטיִלָה, שהתקדם צעד אחד יותר ממורו ורבו רנצו דה פליצ'ה, שכבר בשנות השבעים של המאה העשרים עורר מחלוקת כשאמר שהאוכלוסייה באיטליה "נתנה את הסכמתה" למה שייצג מוסוליני.⁷⁸ עם זאת, בעיני דה פליצ'ה הייתה ההסכמה זמנית, ולא ניתנה בלהיטות יתרה, והפשיזם שתיאר לא היה אלא דיקטטורה דירג'יסטית, שמרנית ופולורליסטית, רחוקה מאוד מן הטוטליטריות של סטלין או מן הנאציזם-סוציאליזם האוטופי הרדיקלי של היטלר. גֶ'נטיִלָה, לעומת זאת, היה מוכן לראות בהסכמה למוסוליני הסכמה דינמית, נלהבת, חוויה מעין־מיסטית ומילנארית השואפת להתעלות כדי להגיע לאותו "אדם חדש".

על ההודעה המפורסמת של מוסוליני במאי 1936 על "הופעתה המחודשת של האימפריה" כתב גֶ'נטיִלָה: "ארבע־עשרה שנים של תעמולה טוטליטרית יומיומית, שחזרה והושמעה ופלשה לכל פינה של חצי האי האיטלקי, גרמה לאיטלקים מכל מעמד חברתי ומכל דור להאמין במילים

74 להסבר טוב של המושג ראו: Jorge Dagnino, "The Myth of the New Man in Italian Fascist Ideology", *Fascism* 5, 2 (2016), pp. 130-148.

75 Paul Corner, "Italian Fascism: Whatever Happened to Dictatorship?", *The Journal of Modern History* 74, 2 (2002), pp. 325-351; idem (ed.), *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism*, Oxford: Oxford University Press (2009); idem, *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*, Oxford: Oxford University Press (2012).

76 Michael Ebner, *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*, Cambridge: Cambridge University Press (2011).

77 Caroline Elkins, *Imperial Reckoning: The Untold Story of Britain's Gulag in Kenya*, New York: Henry Holt (2005).

78 Renzo de Felice, *Mussolini il Duce. I. Gli anni del consenso 1929-1936*, Turin: Einaudi (1974).

של הדוצ'ה ולהזדהות עם שאיפותיו ולהרגיש בלילה שהוא חלק בלתי נפרד מאומה אחת השבויה בכבליו של כישוף רב-עוצמה".⁷⁹ ברוח זו אמר גם המומחה לפשיזם רוג'ר גריפין שנעשה אפילו "ניסיון פשיסטי להתעלות מעל הזמן האישי האנומי",⁸⁰ שהומשג כהתחלה חדשה שכל אדם נדרש לכוון לפיה את השעון שלו או שלה לכדי תקתוק קולקטיבי אקסטטי. בעיני אחרים, כמו רוברט מאלט, מקגרגור נוקס וג'ון גוין,⁸¹ היה הדחף הטוטליטרי של איטליה אמיתי, ורצונה להצליח – אכזרי בתכלית. כפי שניסח זאת גוין 'כשנדרש לפלישה לאתיופיה, "מוסוליני היה בטוח שההמונים הפשיסטים יתמכו במלחמה, וכך יעשו גם הצעירים. היחידים שחששו מן ההרפתקה היו שרידי 'העולם הישן, אבל [...] מבחינה פוליטית וחברתית לא הייתה להם שום השפעה".⁸²

על-פי השקפת ההיסטוריונים האלה הצליח הפשיזם להשתלט על החברה האיטלקית, על תרבותה ועל עצם מהותה, ובמקום שבו עדיין לא נחל הצלחה גמורה כבר הטו הזמן ונתיב ההתקדמות של האומה את לשון המאזניים לטובתו. זוועות המלחמות הקולוניאליות, אדיס אבבה, קירנאיקה ודברה ליבאנוס הם אפוא בבירור הפשיזם בפעולה.

"הדרך הישנה לעשות דברים": שארע אישט, 1911

ואולם האם היו הפשיזם ודבקותו המוחלטת של העם האיטלקי בערכיו הזדוניים תנאי מוקדם לרשימת הפשעים האומללה הזאת? בטרם נגיע לכלל מסקנה נעזוב לרגע את איטליה של מוסוליני, נפנה לעידן הליברלי ונצטרף לאיטלקים הלוחמים בסביבת טריפולי שבלוב. שום פשיסט עדיין לא נראה אז באופק.

השנה היא 1911. מוסוליני היה אז מהפכן רדיקלי צעיר שפעל באגף השמאלי של המפלגה הסוציאליסטית האיטלקית וגינה בקול את האימפריאליזם.⁸³ בשנת 1911 גם מלאו חמישים שנה לאיחוד איטליה, וברומא נחנכה אנדרטה אדירת ממדים לוויטוריו אמנואלה השני, המלך שהכריז

79 Emilio Gentile, *Fascismo di pietra*, Bari-Rome: Laterza (2007), p. 128

80 מצוטט בתוך: Mathew Feldman (ed.), *A Fascist Century: Essays by Roger Griffin*, London: Palgrave Macmillan (2008), p. 14

81 Robert Mallett, *Mussolini and the Origins of the Second World War, 1933-1940*, New York: Palgrave Macmillan (2003); Macgregor Knox, *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany*, Cambridge: Cambridge University Press (2000); idem, *Hitler's Italian Allies: Royal Armed Forces, Fascist Regime, and the War of 1940-1943*, Cambridge: Cambridge University Press (2000); John Gooch, *Mussolini and His Generals: The Armed Forces and Fascist Foreign Policy, 1922-1940*, Cambridge: Cambridge University Press (2007)

82 Gooch, *Mussolini and His Generals*, p. 251

83 ראו למשל את מאמרו ב-23 September 1911, *La Lotta di Classe* 87, שנדפס מחדש ב: Duilio Susmel and Edoardo Susmel (eds.), *Benito Mussolini: Opera Omnia*, vol. IV, Florence: La Fenice (1952), p. 59

שמן הראוי שיפחדו מאיטליה ולא רק יכבדו אותה. עוד יזומה לכבוד חגיגות היובל הייתה כאמור הפלישה לטריפולי. חמש-עשרה שנה עברו מאז נחלה איטליה תבוסה בקרב אדווה. כפי שכתב ההיסטוריון והפילוסוף הנודע בנדטו קרוצ'ה בשנת 1925, איטליה "פנתה לטריפולי כי [...] היה בלתי נסבל בעיניה שלא להשתתף בפרויקט האירופי של האירופיזציה של אפריקה או להודות שהתבוסה שנחלה בהנהגת קריספי במלחמתה באתיופיה הייתה סופית. איטליה לא הייתה כפי שהייתה חמש-עשרה שנים קודם לכן; היא ידעה שהיא יכולה לצאת למערכה צבאית ולהתמיד בה עד לניצחון ורצתה בכך".⁸⁴ ראש הממשלה ג'ובאני ג'וליטי (Giulitti), שהורה לספינות לצלוח את הים התיכון, הצדיק את החלטתו במילים אלו: "הכול יודעים שאיטליה הייתה שותפה פעילה לכל מטרה צודקת, ואחרי חמישים שנים אחרונות אלו של האיחוד שלנו, שבו נהנה עמנו מחירות נרחבת, הוא מרגיש כי הוא ראוי לכבוד מצד אומות אחרות וכי מחובתו לקבל עליו את משמית התרבות שנועד לה".⁸⁵

בזמן ההכנות לפלישה היו הכול במצב רוח מרום למדי, אבל כשנחתו כוחות איטליה לא התנהלו העניינים על-פי התוכנית. הערבים לא חיכו בזרועות פתוחות, והטורקים, שעדיין שלטו בחלק זה של אפריקה, לא היו מוכנים להיכנע רק למראה עוצמתם של האיטלקים. אף-על-פי-כן, בתוך כמה ימים התקדמו האיטלקים מטריפולי ותפסו מובלעת ברוחב עשרים וחמישה קילומטרים בנווה המדבר הטריפוליטאי, אזור עתיר חקלאות ומלא בכפרים וחוות ערביים. ואולם נסיגתם של הטורקים מפני האיטלקים הייתה נסיגה טקטית, ובבוקר 23 באוקטובר הם פתחו במתקפת נגד ועד מהרה הביעו את קווי הכוחות האיטלקיים בשארע א-שט. בד בבד פרץ מרד בעורף האיטלקי. לרגע נדמה היה שעוד קרב בנוסח אדווה הוא בלתי נמנע. האיטלקים ברחו בבהלה ורבים ממי שנשבו נטבחו במקום. על מקצתם דווח שנצלבו על דקלים ועל אחרים שהוטבעו בבארות. מי שברחו חזרה לטריפולי נקלעו למארבים בקרנות הרחובות ונפלו ארצה כשגרונותיהם משוספים.⁸⁶ תגובת האיטלקים אז מזכירה מאוד את תגובתם באדיס אבבה לאחר ניסיון ההתנקשות בגרציאני ב-1937. כאשר התאפשר סוף-סוף לאיטלקים להתארגן מחדש, נעו כוחותיהם דרך העיר ומשם למסע נקמה בנווה המדבר. במרכז העיר הוקם מייד גרדום בעל ארבע-עשרה לולאות. ערבים שנחשבו בוגדים נתלו בפומבי וגופותיהם המעוותות הושארו על הגרדום למען יראו וייראו.⁸⁷ כששבו האיטלקים והשתלטו על הסביבה, כל זכר בן שתיים-עשרה ומעלה נחשב אוטומטית כאילו השתתף במרד ורבים מאוד נורו אפוא מייד כשנשבו.⁸⁸ חבורות של איטלקים סרקו את טריפולי

⁸⁴ Benedetto Croce, *Storia D'Italia dal 1871 al 1915*, Bari: Laterza (1928), pp. 271-272.

⁸⁵ מכתב ל"דיילי אקספרס", מצוטט בתוך: De Vecchi, *Italy's Civilizing Mission in Africa*, New York: Brentano's (1912), p. 7.

⁸⁶ Angelo Del Boca, *Gli italiani in Libia: Tripoli bel suol d'amore*, Milan: Mondadori (1993), p. 110.

⁸⁷ Del Boca, *Italian, brava gente?*, pp. 111-112.

⁸⁸ Francis McCullagh, *Italy's War for a Desert: Being Some Experiences of a War-correspondent with the Italians in Tripoli*, Chicago: Browne and Co. (1913), p. 202.

ואת נווה המדבר ומאות אנשים "שנתפסו כשבחזקתם כלי נשק" הובאו לעיר, הועמדו בשורה והוצאו להורג יחד - בלי משפט ובלי אפשרות לערער.⁸⁹ לעיניהם של כתבים זרים בעיתונים לא-איטלקיים טבחו האיטלקים לא רק גברים ונערים צעירים, אלא גם נשים וילדים. "מי היה יכול לתאר לעצמו במה ניאלץ לצפות?" כתב שליח מיוחד של העיתון הפריזאי "אקסלסור":

ההתנפלות הרצחנית - הטבח של זקנים, נשים וילדים, הוצאות להורג המוניות - ערמות של בשר קרוע לגורים שמעלה עשן תחת גלימות הצמר [...]. כשהתרחקתי מעמדת חיל הפרשים נתקלתי סמוך לחומה במאות גוויות בתנוחות אימות, מוטלות בערבוביה במקום שבו נורו למוות. מיהרתי להימלט מן המראה ועברתי בכפר ערבי. משפחה מקומית התקבצה שם סביב מדורה כבויה. היה ברור שהם עמדו לאכול, אבל כעת היו כולם מתים. ילדה קטנה אחת תחבה את ראשה לתוך ארגז כאילו ביקשה שלא לראות דבר; אחרת נפלה על שיח צבר.⁹⁰

בתוך שלושה ימים הרגו האיטלקים ככל הנראה 4,000 גברים, את רובם בדם קר, ולפחות 400 נשים. על חייהם של 4,000 אחרים חסו, והללו הועמסו על ספינות ונשלחו למחנות מאסר באיי טרמיטי, באי אוסטיקה או במקומות אחרים. בשנים שלאחר מכן מתו במחנות אלו מאות בני אדם ממחלות או מתת־זונה.⁹¹ כמו ב־1937 התברר שהטבח היה רק ההתחלה. הערכתו של כתב ה"טיימס" הלונדוני הייתה נבואית להפליא:

את העוצמה שהפעיל צבא איטליה כדי לנקום בערביי הפרוורים שהתקוממו ביום שני שעבר אפשר לתאר ביושר כטבח חסר הבחנה. שני הרבעים שמהם תקפו הערבים את יחידות הברסליירי [Bersaglieri] בעורף הפכו לבתי מטבחים לבני אדם. זה היה עסק אומלל [...] משנערכו האיטלקים להפחיד את הערבים נפרץ סכר תאוות הדם ובמקרים רבים יצאו הגברים מכלל שליטה והחפים מפשע סבלו עם האשמים. סיפור הנקמה היה קשה מנשוא [...]. זיכרון הנקמה האיזומה הזאת לא יימחה במהרה. גם אם מביאים בחשבון את הצורך הצבאי הדוחק, יש אפשרות של ממש שעוצמתה המחרידה של הנקמה תביא לפרוץ מלחמה של פעולות תגמול עקובות מדם וחסרות רחמים ולמותם של חסרי המול שייקלעו אליה. המלחמה היא אכזרית. הייתי עד לאחד השלבים האכזריים ביותר שלה. קשה לדעת עד כמה עוד יצליחו במאה העשרים למתוח את גבולותיו של צירוף המילים "צורך צבאי דוחק".⁹²

89 .Del Boca, *Gli Italiani in Libia: Tripoli*, p. 114

90 מצוטט בתוך: McCullagh, *Italy's War for a Desert*, p. 253

91 .Del Boca, *Gli Italiani in Libia: Tripoli*, pp. 114-115

92 .Special correspondent, "The Arab Rising", *The Times*, October 31, 1911, p. 8

הוא צדק, זמן רב לפני מרחצי הדמים של גרציאני ובדוליו התברר ש"הדרך הישנה לעשות דברים" הייתה מסוגלת בהחלט להוליך אל דרגות ברבריות המבשרות את אלו של הפשיזם הפנטי של "האדם החדש" בשנות השלושים של המאה העשרים או משתוות להן.

הערות מסכמות

ממש כמו כתב ה"טיימס", שחזה שהמאה העשרים עוד תרחיב את גבולות המעשים שיהיה אפשר להצדיק בנימוק של צורך צבאי דוחק, כך סבור דל בוקה - די בצדק - שאלומות הפשיסטים ואלומות הליברלים במלחמות הכיבוש הקולוניאליות של איטליה ובניהול הקולוניות עצמן נבדלות זו מזו בהיקף אך לא במהות. גם קמפבל מציין שייתכן שיש במעשי הטבח שעשו האיטלקים בשארע א-שט כדי להפריך פרשנות "פשיסטית" מדי של המאורעות באדיס אבבה ב-1937.⁹³ ההבדל המהותי אינו טמון בשטיפת המוח האידיאולוגית שעשתה את האיטלקים ל"תליינים מרצון" בשירות המשטר הפשיסטי - אף שאין כל ספק שלפחות באפריקה הם הרגו בהתלהבות ובלי ריסון עצמי - אלא בעיקר בעובדה שהמבנים, המוסדות, הרעיונות והאנשים שהיו אמורים למתן או לרסן את האלימות בהקשר הקולוניאלי האיטלקי הוחלשו והושקו בהדרגה בין ההתקפה הראשונה של איטליה באפריקה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה ובין חזרתה של האימפריה בשנות השלושים של המאה העשרים. שארע א-שט קרה אחרי אדווה, קירנאיקה אחרי שארע א-שט ואדיס אבבה אחרי קירנאיקה. בכל פעם למדה איטליה לקח מר. הטבח בשארע א-שט כמעט לא סוקר בעיתונות האיטלקית, שכן שלטונות הצבא האיטלקי הגבילו מאוד את פרסומו של מידע מלבד ההצהרות על "בגידת" הערבים ועל ניצחונם המפואר של האיטלקים; המערכה של גרציאני בלוב כמעט לא סוקרה, ובזמן מעשי הטבח באדיס אבבה ובדברה ליבאנוס כבר הייתה העיתונות האיטלקית נתונה לפיקוחו ההדוק של משטר מוסוליני.⁹⁴

אין ספק שגם אילולא נעשו האיטלקים בני דמותו של "האדם החדש" שהגה מוסוליני והיו ממשיכים להחזיק בזהויות קדומות יותר, מגוונות, שנויות במחלוקת ושונות,⁹⁵ או אילולא היו באיטליה זרועה גולאגים טוטליטריים - גם אילולא כל זה היו נעלמות עד שנות השלושים של המאה העשרים הפלטפורמות שאפשרו להתנגד ישירות לסדר היום הפשיסטי. לא היה פרלמנט; לא היה עוד מקום שבו אנשים כמו קוסטה הרעימו פעם בקולם "מעולם לא הסמכנו את הממשלה ללכת לעשות בבית של מישהו אחר את מה שהאוסטרים עשו בביתנו"; לא היה מקום להביע בו ביקורת פומבית או להציע לנהוג באיפוק; לא הייתה שום עיתונות אנטי-ממשלתית שתשמיע את

93 .Campbell, *Addis Ababa Massacre*, p. 352

94 ראו: Valerio Castronovo and Nicola Tranfaglia (eds.), *La stampa italiana nell'età fascista*, Rome: Laterza (1980)

95 ראו בנושא זה בייחוד: Richard Bosworth, "War, Totalitarianism, and 'Deep Belief' in Fascist Italy, Mussolini's Italy: *Life and Death 1935-43*", *European History Quarterly* 34 (2004), pp. 475-505
under the Dictatorship, Harmondsworth: Penguin (2006)

קולו של אדם כמו צ'ֶזָרֶה בודיני, שבימי הקיסר מנליק אישר ש"חבש שייכת לחבשים" משום ש"איטליה שייכת לאיטלקים"; לא היו שום ארגונים שהיו מסוגלים לבטא התנגדות גלויה כפי שעשתה המפלגה הסוציאליסטית של מוסוליני הצעיר בשנת 1911. אפילו הכנסייה התרצתה, ובשנות השלושים של המאה העשרים תמכו בפלישה לאתיופיה גם הכמרים האיטלקים והרשת העצומה של ארגוני הכנסייה, גם אם האפיפיור לא היה מאושר לראות כיצד סוגדים למוסוליני כמו לאל תחת חלונות ארמונותיו ברומא. הקתולים לא פקפקו בעניין לוב ב־1911 באותה מידה שפקפקו בקולוניאליזם החילוני ברוח הבונים החופשיים מבית מדרשו של קריספי בראשית שנות התשעים של המאה התשע־עשרה, זמן קצר בלבד לפני קרב אדווה.⁹⁶

הריסורג'ימנטו והרעיונות המרסנים על איטליה שלוחמת למען חופש ועצמאות, על כל האידיאלים המוסריים שצמחו מהם בשעתו, כבר היו בשנת 1911 בגדר זיכרון; לאחר המישים שנה ביקשה האומה יותר מכול להיראות כמעצמה גדולה בזירה העולמית ולא כשחקנית מוסרית שמנסה לרצות את כולם, כמו עוד שווייץ שהכול מכבדים בזכות צניעותה והיותה חסרת כוח ובלתי מזיקה. איטליה לא הייתה מוכנה להשלים פעם נוספת עם תבוסה מידיהם של אפריקאים יחפים, כמו ב־1896, ובכך יש כדי להסביר במידה מסוימת את הנחישות להוסיף לשלוט בטרופולי לאחר שארע א־שט, בלי להתחשב באמצעים הנחוצים לשם כך. "משימת התרבות" אף היא השתנתה במהותה בהקשר האיטלקי. היא אומנם הוסיפה להתקיים, אפילו ברטוריקה של הפשיזם, אבל באיטליה הפרולטרית של מיליוני מהגרים לבנים שמתישבים ומפריחים ארץ שכבש צבאה הפלבאי – באיטליה זו הדהד סדר היום הפשיסטי הפופוליסטי בעוצמה גדולה הרבה יותר. האימפריה שקמה מחדש "לאחר חמש־עשרה מאות שנים" נועדה להם, לא לתושביה המקוריים של אפריקה. כבר בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה הפציר מושל אריתריאה, אנטוניו בלדיסרה (Baldissera), לקרוא לדברים בשמם כשהצהיר: "הבה נחל לומר שאנחנו מביאים לחבשים תרבות. נכון; אנחנו אכן רוצים להביא תרבות לחבש, אבל לא בשבילם אלא בשבילנו."⁹⁷ ויותר מכול – ההתנגדות באפריקה עצמה היא שהשתנתה. לאיטליה אומנם היה תמיד יתרון טכנולוגי, אבל בתקופה שבחנו גדל יתרונה בקצב מהיר. בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה השתמשה איטליה בכדורים פורחים כדי לסייר בשטחה של אריתריאה; בשנת 1911, לעומת זאת, היא התגאתה בהיותה האומה הראשונה בהיסטוריה שהפילה פצצות מכלי טיס במלחמה. בשנת 1935 כבר היה אפשר להשתמש בכוח אווירי מסיבי כדי להמטיר על אפריקאים מורדים פצצות עם או בלי הגזים הרעילים שגונו באמנת ז'נבה.

בשנות התשעים של המאה התשע־עשרה, כפי שראינו, היה יכול ליברל הגון כמו פרדיננדו מרטיני לדמות את אתיופיה ששוקעת בתהום הנשייה עם תושביה הילידים, אבל זה היה בגדר

96 ראו: Agostino Giovagnoli, "Il Vaticano di fronte al colonialismo fascista", in: Angelo Del Boca (ed.), *Le guerre coloniali del fascismo*, Rome: Laterza (1991), pp. 112-131.

97 Carlo De Biase, *l'aquila d'oro: storia dello Stato Maggiore Italiano (1861-1945)*, Milan: il Borghese (1965), p. 165.

חלום שהיה אפשר להשתעשע בו בניסוי מחשבה לוגי שביקש להביע מה היה ממלא באופן הנוח ביותר את דרישותיה של איטליה. גיליוטינה מונעת בקיטור הייתה רעיון אירוני שהעלה רנאטו פאולי, שהיה מודע לתבוסה המשפילה שנחלה איטליה מידי אותם אתיופים עצמם שמרטיני חזה שהם עתידים להיעלם. ואולם ככל שחלף הזמן נראה היה לאיטלקים שהחלום אינו לגמרי חסר סיכוי. הפציעה בהם ההכרה שלאחר שהגורמים הממתנים והמרסנים שהיו נוכחים מאז שנות השמונים של המאה התשע-עשרה הוסרו זה אחר זה - בעיקר באמצעות ההתגברות על התנגדותם של הילידים, אבל גם באמצעות ההתגברות על ההתנגדות שקיננה בחברה האיטלקית ובתרבותה ובליבם של אזרחיה - יהיה אפשר להשתמש בהקשר הקולוניאלי בדרגת אלימות שנחשבה פעם בלתי מתקבלת על הדעת. הם הבינו שלא יהיה צורך בכפרה.

הרומן האינטרוספקטיבי של אָנִיו פְּלֵאִיאֵנו, "עת להרוג" (1947), מתאר חייל איטלקי צעיר שמתייסר באשמה על שתחילה שכב עם אישה אתיופית מקומית ואחר כך הרג אותה - אם כי בשוגג - בזמן מלחמת 1936-1936. כשהוא משוכנע שהאישה הדביקה אותו בצרעת ושכסופו של דבר ייענש על פשעו, יוצא החייל הצעיר למסע פנימי מלא ספק עצמי וצער על אובדן התמימות. ואולם כשמתגלה שמחלתו אינה אלא יציר דמיונו ומתברר שאין שום ציפייה ממנו לכפר על מעשיו, מצב רוחו משתפר. המשא הכבד מנשוא שנשא על כתפיו בשל מות האישה האתיופית מוסר לבסוף עקב שיחה עם קצין ששירת איתו שם, שבאוזניו התוודה על פשעו:

"נראה לי חסר טעם להתוודות על פשעים אם איש אינו מחפש אותי".

"כן", השיב, "אכן חסר טעם".

"אם איש אינו מחפש אותי", התעקשתי, "אנחנו יכולים ללכת".

"בלי הרהור נוסף", השיב, "השכנים שלנו עסוקים בפשעיהם שלהם מכדי לדאוג בגלל הפשעים שלנו".

"ואני מבין", אמרתי והישרתי אליו מבט, "שאיש לעולם לא יחפש אותי".

"אני בטוח שלא", השיב, "איש לעולם לא יחפש אותך. כולנו חפים מפשע".⁹⁸

ואולם כשהגיבור של פְּלֵאִיאֵנו שם פעמיו לספינה שתיקה אותו הביתה, כדי לחזור לחייו הקודמים בלי שדבק בו רבב בשל הגופה השחורה שהניח מאחוריו באפריקה, עלה בנחיריו ניחוחו המתוק המחליא של תכשיר השיער של חברו שנמס וטפטף בשמש, ואף-על-פי ש"החיש את צעדיו השיג אותו השובל המצחין".

